

A HONFOGLALÁS KOR ÉS A TELEPÜLÉSRÉGÉSZET.

TELEPÜLÉSI STRUKTÚRÁK, A TÁRSADALMI SZERVEZET ÉRTELMEZÉSEI, AZ ETNIKAI AZONOSÍTÁS BUKTATÓI

TAKÁCS Miklós

1. Hogyan járulhat hozzá a településrégészet a honfoglalás korának a kutatásához?

Egy kutatási terület újszerűségét szokta jelezni az, ha létjogosultságáról szólni kell. A településrégészet esetében is meg kell tenni e kis kitérőt. Annak ellenére, hogy a 8–11. század vonatkozásában már több mint egy évszázada folynak Magyarországon településrégészeti kutatások, sőt fél évszázada annak, hogy egy szigorú feltárási módszertan is megfogalmazódott. Ennek okán kell első helyen Méri Istvánra, az általa feltárt, a 10–11. századig visszanyúló tiszalök-rázomi teleprészletre utalni. Egy további, jellemző, de településrégészeti példaként alig számon tartott elemzésként Bálint Csanád egyik, még az 1970-es évek közepén írott munkájára kell emlékeztetnünk, amelyben ő az egyes talajfajták és közvetett módon az ezeket borító növénytakaró szerepét vizsgálta a honfoglaló magyarok megtelepedésében. E kutatást és számos hasonló, tehát a 10–11. századi temetők elterjedési sajátosságait vizsgáló elemzést egy hiány jellemzett – fontos megállapítások kimondásán túl is. Azon felismerés hiánya, hogy az elemzésre kiválasztott kérdésfelvetés a településrégészet tárgykörébe tartozik. Ennek következtében kell kimondani: a településrégészet, mint a középkor-régészet egyik ága, nem csupán a telepfeltárások vizsgálatát jelenti. Jóval több annál. E kutatási terület az összes régészetileg gyűjthető információ – így a korabeli temetők topográfiai helyének térképezéséből leszűrt következtetések – feldolgozását és értelmezését jelenti. Az ilyen, széles távlatú elemzés Nyugat-Európában általánosan ismert és elfogadott, nemcsak a falusias települések régészeti vizsgálatában, hanem az úgynevezett környezetrégészetben is.

2. A honfoglaló társadalom szerkezetéről, etnikai megoszlásáról és életmódjáról alkotott képünk mint a településrégészeti elemzés értelmezési kerete

Általánosságban kimondható, hogy bármilyen településrégészeti elemzés megbízhatósága nagymértékben függ attól, ismerjük-e kellő részletességgel a települési képet létrehozó közösség nagyságát, szerkezetét, valamint életmódját. Vagyis, ha ezt az elvet a konkrét vizsgálati témára fordítjuk le: a honfoglalók által a 10. századi Kárpát-medencében kialakított települési képet akkor tudjuk régészeti eszközökkel rekonstruálni, ha van fogalmunk az e kérdésekre adandó válaszokról. E ponton sajnos be kell vallanunk, hogy mindhárom kérdés

egy-egy olyan kutatási probléma, amelyekről még a hozzáértők körében is több, egymásnak ellentmondó elgondolás él párhuzamosan egymás mellett. A lélekszám esetében a településrégészt óvatosságra kell hogy intse az egyes rekonstruált értékek nagyságrendje közötti igen nagy különbség. A honfoglalók létszámát kikövetkeztetni igyekvő Pauler Gyula, Györffy György, Róna-Tas András, Vékony Gábor, illetve Kristó Gyula – hogy csak a legismertebb kutatókat említsem – e számot 14 375 és 400 000 közé tették, a honfoglalóknak a Kárpát-medence korabeli összlakosságán belüli részarányát pedig 1 és 80 százalék közti értékre becsülték.

Mivel ezen, nagyságrendjünkben is eltérő számok egyetlen adat, a honfoglaló sereg húszezres létszámának a felszorzásán alapuló becslések, hipotetikus érvényük nyilvánvaló. Különböző nagyságrendjük viszont arra alkalmas, hogy a honfoglalók gazdálkodásáról, illetve társadalmi szerkezetéről vallott nézetek különbözőségét jelezze. Négy, pontosabban három plusz egy elgondolás született e két kérdés megválaszolására. Az első elgondolás szerint a kis lélekszámú honfoglalók klasszikus nomád életmódot éltek, és csak hiányos társadalmi struktúrával rendelkeztek, mert szinte mindannyian a fegyverforgató elithez tartoztak. E nézet örvendett és örvend a legnagyobb népszerűségnek. Hívei közé tartozott a 19. század végén Pauler Gyula vagy Hampel József, az elmúlt évtizedben pedig Kristó Gyula. A második elgondolás szerint a honfoglaló magyarok egy komplex, talán leginkább a félnomád szóval leírható gazdálkodást folytattak, a rideg nagyállat-tartás mellett jelentős földműveléssel. Társadalmuknak pedig nemcsak elitje, hanem közrendű rétege is volt. E nézetrendszer egy-egy régész, illetve történész: Szőke Béla, illetve Györffy György dolgozta ki az 1960-as évek elején. A harmadik nézetrendszer nemcsak a gazdálkodás, hanem az etnikai eredet szempontjából is komplex képletnek tartja a honfoglaló magyarokat. Azzal számol, hogy egy török nyelvű és nomád gazdálkodással bíró fegyveres elit még a honfoglalás előtti évszázadokban rátelepedett a finnugor anyanyelvvvel rendelkező előmagyarságra. Ennek következtében, a honfoglalás idején a török eredetű fegyveres elit még részben őrizte török anyanyelvét, miközben már részben el is magyarosodott a magyar anyanyelvű köznép hatására. E nézetrendszer Hóman Bálint dolgozta ki az 1930-as években, és számos, sokszor sommás kritika érte. Végezetül: a negyedik elgondolás a társadalmi struktúra különbözőségeit a többszöri bevándorlásból igyekszik levezetni. E feltevést Vámbéry Ármin, illetve Nagy Géza dolgozta ki a 19–20. század fordulóján, majd pedig László Gyula fogalmazta újra az 1950–1960-as években. Elgondolását a szakemberek túlnyomó többsége elvetette.

Mit tehet a településrégész, ha egy adott korszak leleteiből négy, egymástól ennyire eltérő történeti modell figyelembevételével kell, kellene települési képet rekonstruálnia? Vagy –

óvatosságból – csak olyan általános következtetéseket tesz, amely az összes nézetrendszer szempontjából értékelhető, vagy pedig önmaga is értékeli a megfogalmazott elgondolásokat, a saját maga által gyűjtött adatállomány alapján. Mi ezt az eljárást fogjuk követni, és számolunk magyar közrendűekkel. Tesszük ezt oly módon, hogy mindvégig hangsúlyozzuk állásfoglalásunk és a belőle következő elgondolásaink hipotetikus jellegét.

3. Egy mozaikkocka a Kárpát-medence 9. század települési képéből

Érdeemes áttekintésünkben felvillantani egy adatot a Kárpát-medence 9. századi településrégészetéből. Egyetlen részkérdésre fogunk koncentrálni. Arra, alátámasztható-e településrégészeti leletekkel Györffy György meglátása a Kárpát-medence 9. századi elnéptelenedéséről, annak következtében, hogy a 10. századi lakosság egy részének az ősei már a honfoglalás előtti évszázadban is itt éltek. A telepfeltárások – az összes keltezési nehézség ellenére – arra utalnak, hogy már a kiindulópont is megkérdőjelezhető. Györffy György, majd a nyomában több régész is azt feltételezte, hogy a 8–9. század fordulóján lezajlott frank, illetve bolgár hadjáratok nemcsak a kaganátust mint uralmi képletet számolták fel, hanem az avar népesség jelentős hányadát is kiirtották volna. E feltételezésnek azonban ellentmond, hogy az utóbbi két évtizedben számos, 8–9. századra keltezett telep különböző nagyságú részletét sikerült feltárni a frank, illetve a bolgár haderő felvonulási útvonalának közvetlen közelében: a Nyugat-Dunántúlon, a Muraközben, a Szerémség keleti, illetve a Bánát délnyugati részén, a háborús pusztítás legcsekélyebb régészeti nyoma nélkül. Ha pedig az ilyen, képletesen szólva a kaganátus kapuiban létesített, kései avar településeken nincs régészeti nyoma egy megsemmisítő erejű támadásnak, egészen egyszerűen nem életszerű elvárni azt, hogy a hadfelvonulási útvonalaktól több száz kilométerre fekvő települések megszűnését is e hadjáratok okozták volna. E kijelentés erejét sajnos csökkenti a kora középkori telepfeltárások értelmezésénél rendszerint kimutatható keltezési bizonytalanság. E gátló tényező erejét azonban – nézetünk szerint – az idekapcsolható feltárások nagy száma igencsak csökkenti.

4. Mozaikkockák a Kárpát-medence települési képéből a honfoglalás utáni időkből

Több nehézséggel is számolni kell a Kárpát-medence 10–11. századi településrégészeti képének a rekonstruálása során. Első helyen a forráshiány említendő. Legoptimistább becslés szerint is a 10–11. századi településrégészeti leleteknek eddig még csupán 1 százalékát sikerült feltárni. Sőt a feltárt leletanyagok alig néhány, egy szintén optimista becslés szerint nagyjából 2–3 százalékát tudtuk alaposabban feldolgozni. E két adat jól rámutat arra, hogy

következtetések szükségyszerűen hipotetikus érvényűek. A körültekintő és óvatos érvelés iránti igényt erősíti a harmadik gátló tényező: az nevezetesen, hogy – néhány igen ritka, természettudományos eszközökkel keltezett lelettől eltekintve – csak keretjelleggel, tehát két évszázados pontossággal lehet keltezni a 10–11. századi telepjelenségek leggyakoribb lelettípusát, a cserépedény-töredékeket. Negyedik helyen pedig arra kell utalni, hogy a Kárpát-medencei, kora középkori településeket régészeti eszközökkel elemző kutatók túl gyakran helyezik előtérbe az etnikai azonosítás kérdéskörét, nyilvánvaló módon saját koruk, a „hosszú” 20. század eszmeáramlatainak a hatására. Pedig a valóság sajnos igencsak kiábrándító: a 10–11. századi telepfeltárások többségét – az erre utaló és valóban megbízható leletek rendkívül csekély száma miatt – csak közvetve, áttételesen és nagy bizonytalanságok árán lehet etnikumok szerint szétválasztani. Itt kell azonban azt is megjegyezni, hogy nemcsak a honfoglaló magyarokhoz köthetők nehezen a feltárt települések, hanem azok a különböző avar, szláv vagy germán etnikai csoportok szempontjából is „némák” – hogy csak a 10. században valóban a Kárpát-medencében lakó etnikumokat említsük.

A 10–11. századi, de jegyezzük meg azonnal: a 7–9. századi telep kutatás is, az utóbbi másfél-két évtizedben egy sajátos köztes állapotba került. Az infrastrukturális beruházások részeként, 2012 előtt kivitelezett nagy alapterületű mentőásatások révén már elegendő adatunk van számos régebbi állítás megkérdőjelezésére. Egy új, átfogóbb és talán pontosabb kép kialakításához viszont a képzeletbeli kirakónak még túl kevés eleme áll a kutató rendelkezésére. Így az alábbiakban csak néhány tényezőt villantunk fel.

Mivel a települések leggyakoribb lelete – amint erre már utaltunk – a kerámia, az etnikai azonosítás egyik kiindulópontja az lehetne, ha sikerülne meghatározni azon edényformák körét, amelyek a honfoglalás révén kerültek a Kárpát-medencébe. Ez azonban, az utóbbi évek-évtizedek anyagátrostálásai – így Bóna István, Fodor István, Jankovich-Bésán Dénes, Lázár Sarolta, Mesterházy Károly, Parádi Nándor, Simonyi Erika, Szabó János Győző, Vékony Gábor, Wolf Mária és több más, alább említendő kutató által kivitelezett elemzések – után csak egy-egy egyedi formájú korsóról, nagyméretű tárolófazékról, illetve a vállain fülekkel is ellátott bordás, illetve hengeres nyakú edényről állítható nagy valószínűséggel. Miközben a honfoglalók által behozottnak tartott, gömbölyű aljú cserépbogrács esetében bizonyos adatok arra utalnak, hogy az egy, a 10. század folyamán, délkeleti irányból, Északkelet-Bulgáriából, a bizánci kultúrkör pereméről elterjedt edénytípus. Emellett nemcsak a két terület néhány lelete közötti feltűnő hasonlóság szólhat, hanem a bográcsot tartalmazó, illetve bográcstalan 10–11. századi lelőhelyek együttes térképezése is, mert ebből a bográcsos lelőhelyek délvidéki gyakorisága olvasható le. Az elterjedés idejének a pontosítását a

természettudományos keltezési eljárások segíthetik. Így például a nyugat-szerémségi Beketinci (Horvátország) határában egy olyan, bográcsstöredéket is tartalmazó gödröt sikerült kibontani, amelynek ¹⁴C keltezése 970 és 1030 közé tehető, 68,2 százalék valószínűséggel. E még közöletlen adatra Kornelia Minichreiter és Zorko Marković szívességéből hivatkozhatom, amiért hálás köszönettel tartozom.

A telepszerkezetek szintjén a feltárások leletanyaga nem annyira az etnikai, hanem a természeti környezet által befolyásolt különbségek regisztrálására alkalmas. Így például a Sárvár–Faképi-dűlői, Lébény–Bille-dombi, Visegrád–várkert-dűlői, vecsési, kecskeméti, Solt–Erdélyi tanyai, Nyíregyháza–rozsrétszőlői vagy Erdélyben a malomfalvi telepfeltárások 10–11. századi részének különbözőségei nem elsősorban a lakók esetlegesen feltételezhető eltérő etnikai hátterével, hanem sokkal inkább az adott lelőhely mikrokörnyezetével magyarázható. A feltárások alaptérképeinek a többsége szórt, halmazszerű települési képre utal, bár gyakran megfigyelhető, hogy a veremházak, külső kemencék, kutak vagy a tárolóvermek a település egy-egy meghatározott részén koncentrálnak. A település belterületének hosszanti árkokkal történő felosztására is akad egy-egy ritka példa – miközben e gyakorlat csak az Árpád-kor végétől terjedt el nagyobb mértékben.

A Kárpát-medencei 10–11. századi lakóépületek maradványait szemlélve – elegendő, ha itt egyetlen példaként a Lébény–Bille-dombi veremházakra utalunk – egy, évtizedek óta közölt megfigyelést kell újrafogalmaznunk. A korai középkori Kárpát-medence egy olyan nagyobb, a kelet-európai steppe ligetes sávját is magában foglaló, kelet-, illetve közép-európai régió része volt, ahol a 8–11. században már többé-kevésbé állandó települések álltak, lényegében azonos típusú, szögletes veremházakkal. Ilyen típusú lakóházak épültek – ismételjük meg a nagyobb nyomaték kedvéért – a kelet-európai steppe ligetes övezetében is a 8–11. században! A kivételt csak néhány, meglehetősen ritkán előforduló lakóobjektum, így például a 10. századi Kárpát-medence leletanyagában alig néhány esettel adatolható kerek alaprajzú veremház jelenti, lásd például a Ménfőcsanak–Szeles-dűlői 147. objektumot. Az elmondottak következtében tulajdonképpen nem is várható, hogy a honfoglalók közrendűi – ha a fentebbi 2., 3., illetve 4. elmélet alapján elfogadjuk létezésüket – más típusú lakóobjektumokat építettek volna, mint a 9. századot a Kárpát-medencében átvészoló avar, szláv, germán anyanyelvű sorstársaik. A kelet-európai átlagtól eltérő, „nomád” jellegű települési struktúra elemeinek a majdnem teljes hiánya a 10. századi Kárpát-medencében viszont arra is utal, hogy a honfoglalók közrendűi a meghódítottakhoz hasonló, tehát lényegében letelepült életet kellett élnenek. Telepeik ennek következtében „olvadtak bele” alig kihámozható módon a 10–11. századi telepfeltárások eredményeiből kirajzolódó régészeti összképbe.

A gyér írott források, illetve a temetők feltárása során szerzett tapasztalatok arra utalnak, hogy a honfoglalók fegyverforgató elitje a közrendűeknél jobban ragaszkodhatott a steppei hagyományokhoz. Egyes településrégészeti adatok szerint azonban e réteg is inkább csak a látszat szintjén igyekezett fenntartani a nomadizmus bizonyos elemeit. Igen érdekes tanulságokkal szolgál a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Edelény falu határában, Wolf Mária által feltárt, borsodi földvár leletanyaga. Az itt kibontott, 10. századi településrészlet joggal sejthetően a honfoglalók fegyveres rétegének egy közösségéhez köthető. Mégpedig azért, mert az egyes települési objektumok betöltésében viszonylag nagy mennyiségben kerültek napvilágra az e réteg sírjaiból ismert nyílhegyek, ruhadíszek, csatok, sőt egy csontból faragott, palmettadíszes zablá-pofarúd is. A telep ilyen értelmezése folytán kap nagy jelentőséget az, hogy lakói boronaházakban, sőt egy esetben kőalapozású, feltehetően fafalú házban laktak, és az egyik, leégett boronaház betöltéséből jelentős mennyiségű gabonanemű került napvilágra. Az így kialakuló összkép nem egyeztethető a nomadizmus klasszikus formáját űző közösségek jurtákból álló településeivel. Bár így is akad párhuzama a kora középkori, kelet-európai steppén, nemcsak a szaltovói kultúrában, illetve annak északi peremén, hanem a volgai Bulgáriában is. Olyan közösségeknél, amelyek életmódja félnomadként jellemezhető.

5. Hogyan tovább? Hogyan pontosíthatjuk a jelenleg még elmosódó és hiányos összképet?

Előadásunk utolsó fejezetét egy olyan tény kimondásával kell kezdenünk, amely a régészek számára magától értetődő, a szélesebb közönség mégis alig ismeri. Egy-egy régészeti ásatás azáltal válik teljessé, ha a feltárt sírokat, települési objektumokat és a bennük kibontott leleteket fáradságos munkával feldolgozzuk, azaz leírjuk, értelmezzük és eredményeinket szakmai fórumokon, lehetőleg nyomtatott formában közöljük. Egy-egy ásatás eredményei csak ilyen szorgos és sokszor fáradságos munka által válhatnak adattá, jó esetben ismeretanyaggá, végső soron tudássá. Az elmondottakból következik, hogy a nagyberuházások által érintett, kora középkori telepek mentési munkáinak még csak az első, mondhatni látványosabb felét végeztük el az utóbbi két évtizedben azzal, hogy tűzoltómunkában feltártuk több száz ilyen korú településnek mintegy 80–100 hektárnyi területét. (A keretszerű számadatok a kronológiai besorolás bizonytalanságait tükrözik.) A munka második fele, a tudás megszerzését jelentő feldolgozás a lelőhelyek többségében sajnos még meg sem indulhatott.

A magyar településrégészet jelenlegi helyzetét azonban csak akkor láthatjuk át pontosan, ha a negatív előjelű összképen belül észrevesszük a pozitív részleteket, ha úgy tetszik: a kitörési

pontokat. Egyik ilyennek tekintjük azt, hogy 2012-ben, egy megnyert OTKA-pályázat segítségével sikerült egy olyan, 11 főből álló kutatócsoportot alapítanunk, amely vállalta: 4 év megfeszített munkával fel fog dolgozni mintegy másfél tucatnyi, nagy alapfelületű 8–11. századi telepfeltárást. A többségükben fiatalokból álló csoportunk tagjai oly módon igyekeznek a kiválasztott telepfeltárásokat feldolgozni, hogy a hagyományosan alkalmazott elemzési eljárások mellett anyagelemzést, illetve tájrégészeti kérdésfelvetéseket is integrálni fognak kutatásainkba (csoportunk két tagja természettudós!). Hangsúlyos szerepet kap továbbá az időrend pontosításának az igénye, mert a Kárpát-medencei, 8–11. századi telepítések leletei igencsak alátámasztják azt a meglátást, hogy minden régészeti problémának igenis van kronológiai vetülete. Bajkai Rozália, Rácz Tibor Ákos és Vaday Andrea a honfoglalást megelőző 9. század településeinek időrendi pontosításában tesz értékes megfigyeléseket: a Hajdúságban, a Mátraalján, illetve Budapest és Vác térségében, több ásatás leleteinek a feldolgozása által. Merva Szabina egyrészt a 10–11. századi kerámia pontosabb keltezhetőségét vizsgálja, másrészt a honfoglalással megjelenő kerámia, illetve az Avar Kaganátus bukását, majd a magyar honfoglalást túlélő népesség kerámiaanyagának szétválaszthatóságát kutatja. Pap Ildikó Katalin a Vas megyei, 10–11. századi cserépanyag keltezésében tesz lényeges előrelépést, külön megvizsgálva azt, vajon az úgynevezett fogaskerék-minta e régióban is ugyanakkor terjedt-e el, mint a Kárpát-medence keletebbi részein. Végezetül: Takács Melinda egy olyan település 10–11. századi rétegét elemzi Nyíregyháza határából, amelynek kezdete visszanyúlik a 8. századig. Miközben itt is feltűnnek olyan edénytípusok, amelyek Kárpát-medencei megjelenését a honfoglaláshoz szokás kötni. A felsorolt kutatások nagy, tehát történetileg is értelmezhető kérdése: milyen mértékben éltek meg, illetve át a honfoglalást egyes „poszt-avar” telepek? Igencsak tanulságos e szempontból a Kompolt–Kistérségi-tanyai telepfeltárást egyik kútja, amelynek betöltéséből nemcsak avar kor utáni kerámia, hanem egy korongolt, gömbölyű aljú cserépbogrács, tehát – jelenlegi tudásunk szerint – egy a 10. század közepétől–második felétől megjelenő edénytípus is napvilágra került.

Az előzőekben vázolt kutatások végeredményeként reméljük: sikerül oly mértékig bővíteni a 8–11. századi településekről szóló és valóban megbízható adatállományt, hogy a jelen beszámoló címében megjelölt problémákra 2016 után a jelenleginél valamivel pontosabb, vagy legalábbis több adatra támaszkodó választ tudunk majd adni.